

ФРАЗЕОЛОГІЧНІ ОДИНИЦІ НА ПОЗНАЧЕННЯ
МЕНТАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ
МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ
(НА МАТЕРІАЛІ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ)

Дем'яненко Н.Б.

Київський національний університет Імені Тараса Шевченка

Картина світу розкриває специфіку людини, її буття, складні стосунки зі світом і визначає сутність людського існування. З метою оптимізації орієнтації у зовнішньому світі людина створила цілий ряд найрізноманітніших символічних структур – мову, міфологію, релігію, науку, мистецтво, які регулюють її поведінку. І за допомогою цих опосередкованих символічних структур людина формує для себе картину світу як основу життєдіяльності.

Світова наука детально опрацювала поняття „картини світу”. В останні роки категорія мовної картини світу зробила вражаючу кар’єру. Але при цьому слід зазначити, що її початки є досить віддалені у часі, оскільки сягають ще дев’ятнадцятого століття і стосуються роздумів щодо ролі мови у відтворенні й упорядкуванні дійсності. Сьогодні цим питанням займаються лінгвісти багатьох країн світу: американські Лакоф, Філмор, Лангакер; французькі Рост’є, Клейбер. Серед слов’янських найсильнішою є Люблінська школа, представниками якої є Р.Токарський, Є.Бартмінський, А.Пайдзінська, Т.Радзієвська та ін. В Україні деякими аспектами мовної картини світу займаються Ж.Соколовська, Т.Жаботинська, Ф.Бацевич та інші.

Поняття картини світу знаходиться на стику об’єктивного значення і суб’єктивного оцінювання навколишнього світу. Виходячи з цього, картину світу визначають як суб’єктивний образ об’єктивного світу.

Згідно з теорією Р.Гжегорчикової, мовна картина світу має такі складові частини:

- по-перше, це граматичні властивості, що відбивають умови життя носіїв мови і впливають, у свою чергу, на спосіб бачення світу людей, які розмовляють цією мовою. Граматичні властивості, будучи відбиттям певного бачення світу, мають історичний характер, оскільки можуть стосуватися історії, а не сучасного стану;

- по-друге, безсумнівно, найважливішими є лексичні явища. Система значень лексем та пов’язана з нею типова сполучуваність складають характерний для даної мови спосіб визначення явищ. Як показують дослідження семантичних полів у порівняльному аспекті, один і той самий фрагмент дійсності в окремих мовах буває по-різному поділений між лексемами.

Словотвірні властивості лексем, що розкривають певний спосіб витлумачення явищ носіями мови, - важлива ознака мовної картини світу.

- дуже важливою частиною мовної картини світу є семантичні конотації, що пов'язуються мовцями з названими явищами. Це оцінки, емоції, які асоціюються з денотатами назв, зафіксовані у певних мовних фактах.

- останнє питання, на яке Р.Гжегорчикова звертає увагу, це можливість пов'язання поняття мовної картини світу з баченням світу, зафіксованим у текстах [Grzegorzczkova 1990].

Розглядаючи основні характеристики картини світу, ми виходимо з того, що картина світу є суб'єктивним образом об'єктивної реальності. Світ безкінечний, а життя людини обмежене часовими рамками, до того ж когнітивні властивості її мозку обмежені у своїх можливостях світосприйняття. Будь-яка картина, створена людиною, несе на собі відбиток людського суб'єктивізму. Філософи, культурологи, історики культури спостерігали співіснування різних, часом протилежних світобачень у процесі історичного розвитку, а також навіть в одну епоху. Б.О.Серебренніков [1988: 28] пояснює це явище багатьох картин світу специфікою людського буття, яка полягає у тому, що „світ у своїх глибинних властивостях прихований від людини”, через те для проникнення у його значення й пізнання його суті людина і створює свій власний образ світу у процесі соціальної діяльності.

„Картина світу – це не дзеркальне відображення, а завжди якась інтерпретація” [Серебренніков 1988: 29]. Кожен індивід по-своєму неповторно відтворює світ. Індивіди ж суттєво відрізняються один від одного. Вони мають різні природні властивості, нахили, бути неоднаково пов'язані з культурними досягненнями своєї епохи. Ця багатогранність картин світу є об'єктивною потребою історичного розвитку.

Картина світу служить своєрідним посередником у спілкуванні індивідів, забезпечує їх взаєморозуміння. Розуміння можливе лише у випадку, якщо у людей, що спілкуються, виникає єдине значеннєве поле. Широкий контекст, визначений культурою, уможлиблює розуміння людей. Деякі дослідники, серед яких і проф.Б.О.Серебренніков, пов'язують із концепцією картини світу вчення О.О.Потебні [1988: 9] про два типи значення слова (близьке, як „народне”, і подальше, яке „у кожного різне за якістю і кількістю елементів - особисте”. Зважаючи на це, виділяється цілком умотивованим твердження Б.О.Серебреннікова про те, що індивідуальна картина світу – це єдність особистого й народного. І в результаті логічним є висновок про те, що картини світу у людей співмірні, тому що мають спільне ядро з національною („народною”) основою.

Спільна картина світу служить своєрідним посередником не тільки у взаєморозумінні індивідів, але й у контакті різних сфер людської діяльності, культури, філософії, науки, мистецтва тощо. Взаєморозуміння може бути важливим лише за наявності спільних вихідних уявлень і образів на основі культури. А продукти культури можна буде звести в єдине значеннєве поле.

Мова як вид суспільної діяльності тісно, хоча й не цілковито, пов'язана з рівнем розвитку суспільства, його структурою та особливостями функціонування.

Однак мова є не тільки певною системою пізнання, вона є також шляхом усвідомлення етичних і моральних ідеалів. Адже пізнання діє на людину й естетично, і морально, і етично. Естетична функція мови поширюється на всі сфери сприйняття людиною навколишнього світу. У повноцінному функціонуванні мови виражається одночасно і стан розвитку нації, адже мова є однією з її основних ознак. Саме завдяки їй людина усвідомлює себе частинкою великого організму – нації. Мовні образи, складові периферійної ділянки мовної картини світу виражають народний дух, національні відчуття, рецепцію сприймання і розуміння світу. Кожна національна мова – це універсальна філософська система, в якій по-своєму своєрідно „живе” світ, людство в цілому. Національна мова – це сукупність істин, знань, мистецтва, обумовлена своєрідною психологією народу. Цю тезу можемо спостерігати у О.О.Потебні [1986: 56]: „психологія народів повинна показати відмінності національних особливостей і структури мови як результат спільних законів народного життя”. У працях деяких мовознавців можемо спостерігати й інші підходи до розкриття природи національної картини світу. Наприклад, Б.О.Серебренніков [1983: 139] уважає, що національна образність різних народів відрізняється одна від одної, і це пояснюється неоднаковим обсягом значень слів у різних мовах.

Національна мова у свій неповторний спосіб інтерпретує різні явища, традиції, звичаї, обряди, спосіб життя, кодує досвід колективно-історичної групи. Вирішальний вплив на розвиток та специфіку національної мови має культура певної етнічної спільності. Кожна з таких культур відносно автономна, хоча зазнає впливу і сама впливає на сусідні. Багато хто із дослідників уважає, що етнокультура створює певне своєрідне становище у суспільстві, у яке „занурені” всі члени суспільства [Воропаєва 1994: 87]. Етнокультура виступає найважливішим показником національної свідомості, створює специфічне „етнічне поле” (термін Г.Воропаєвої) [Там же: 93], яке формує національну ментальність.

Національна ментальність творить стержень, навколо якого формується національна картина світу кожного народу. За визначенням етнопсихолога В.Яніва [1993: 5], основні характеристики нації – це „... єдина територія, єдина мова, спільність економічного життя, спільність психічного укладу, який виявляється в єдності властивостей національної культури”. Національна ментальність притаманна певній етнокультурній спільності.

Ментальність дозволяє виявити характеристику особистості, її поведінку й характер. Ментальність має свою структуру, виражену у взаємозв'язках внутрішніх рис. Внутрішні характеристики людини можна поділити на моральні, вольові, емоційні та інтелектуальні. Сучасні українські психологи розробили такий поділ рис характеру особистості взагалі [Загальна психологія 1997: 409], ми ж уважаємо таку класифікацію доцільною і при розгляді ментальної характеристики людини.

Таким чином, ми маємо чотири великих групи внутрішніх рис ментальної характеристики людини. Основне навантаження на вираження їх змісту

розподіляється нерівномірно, тому що їх поява обумовлюється різними потребами, які визначають ті чи інші вчинки.

У ситуаціях, які ставлять перед особистістю вимогу діяти згідно із суспільними ідеалами, нормами, правилами поведінки, на передній план виходять **моральні** якості поведінки. Поява цих рис стимулюється потребами людини в цілісному соціальному середовищі.

В умовах, які спонукають особистість головним чином до застосування вольових зусиль, здійснення вольових дій, найяскравіше проявляються **вольові** риси характеру. Це зумовлено потребою людини в активній та результативній діяльності.

Якщо ж особистості потрібно емоційно оцінити себе чи інших людей, явища природи, мистецтво, навколишню дійсність, то найбільш яскраво виявляються **емоційні** риси характеру. Їх поява обумовлена потребою в спілкуванні.

Обставини, які вимагають від особистості насамперед чіткого і усвідомленого сприймання навколишньої дійсності, обдуманого, глибокого і оригінального розв'язання різних життєвих, виробничих і навчальних завдань, чітко висвітлюють **інтелектуальні** риси характеру. Їх поява передбачається пізнавальними потребами.

Риси морального, вольового, емоційного та інтелектуального змісту є провідними рисами особистості і дають уяву про ментальну характеристику індивіда. Характеристику кожної окремо взятої людини складають внутрішні (ментальні) та зовнішні риси. Коли ми говоримо про ментальність, то, звісно, ми розглядаємо внутрішні характеристики людини, тобто все те, що стосується розуму, психіки, душі. При цьому внутрішні характеристики людини виявляються у її діяльності.

Одним із основних складників мовної картини світу є фразеологічна одиниця. Нами було проаналізовано значний корпус польських фразеологізмів на позначення ментальної діяльності людини і виявлено, з яких внутрішніх рис складається характеристика ментальності, що її дають польські фразеологізми. Нас цікавила окрема людина і її ментальність, а отже, фразеологізми розглядалися не як виразник національної ментальності і національної картини світу, а як засіб характеристики людини у плані її ментальності. Тут можна виділити ніби два значення, два аспекти ментальності у стосунку до фразеологізму: 1) фразеологізм як виразник національної ментальності з властивою їй мовно-національною картиною світу і 2) фразеологізм як одиниця на позначення ментальної риси людини.

Ми досліджували фразеологічні одиниці на позначення ментальності. На основі опрацьованих наукових джерел та розглянутих схем в ідеографічних словниках нами була розроблена класифікація внутрішніх рис ментальності людини. Проте застосування цих апріорних схем у семантичній класифікації аналізованого нами матеріалу викликало потребу їх евентуальної модифікації, зокрема, введення нових додаткових рубрик. Усі фразеологізми польської мови

можна класифікувати у чотири великих групи, серед яких найчисленнішим є клас фразем на позначення вольових якостей особистості, крім цього, наявні також класи фразеологізмів, що позначають морально-етичні риси людини, почуття та емоції і інтелектуальні властивості особистості. Кожен із зазначених класів об'єднує певну кількість груп, що більш детально характеризує означений клас. Серед зворотів, що входять до того чи іншого класу, можуть бути випадки неоднозначної відповідності певним рубрикам. Наприклад, фразеологізми *skromny jak fiolek*, *żywy jak skra*, *upartý jak kozioł* відносяться лише до однієї, певної рубрики: *skromny jak fiolek* відноситься до групи „скромність”, що входить до класу морально-етичних рис людської особистості; *żywy jak skra* належить до групи „енергійність”, *upartý jak kozioł* – до групи „впертість”, які входять до складу вольових якостей особистості, тоді як інші фразеологічні звороти можуть підпадати і під значну кількість груп, як у межах свого класу, так і виходячи за його рамки. Наприклад, фразеологізм *dureń skończony*, *ostatni dureń*, *potężny głupiec*, *bezdenny głupiec*, *patentowany głupiec*, *patentowany niezdara* відносяться до рубрики “дурень”, проте їх можна водночас віднести і до таких груп, як “відсутність інтелекту”, “відсутність думки”, “нецікавість”, “невігластво”, оскільки всі ці вказані поняття є складовими частинами явища “дурень”. Крім того, двозначність у плані віднесення до класифікаційних рубрик може мати й інший характер. Так, фразеологізми *(ktoś) jak pies* має три несумісні значення, кожне з яких відноситься до різної групи: 1) *wierny jak pies* – позначає позитивну морально-етичну рису характеру – вірність; *zły jak pies* – належить до негативних морально-етичних рис характеру; *bezwstydný jak pies* – теж указує на негативну, але іншу морально-етичну якість людини. Як бачимо, перед нами фразеологічна одиниця *(ktoś) jak pies*, яка є багатозначною у плані приналежності класифікаційним рубрикам.

Про певні фраземи на позначення ментальної діяльності можемо говорити як про такі, що характеризуються безвідносною оцінною конотацією (*chorować na wielką panią*, *tepy jak pień* – негативно забарвлені звороти, *logiczna głowa*, *złote ręce* – фраземи, що мають позитивне забарвлення), а є і ряд таких, де така конотація є відносною, тобто може бути і позитивною, і негативною (*mieć sztywny kark*, *mieć ambicję*, *zadzierać nos do góry*).

Усі внутрішні характеристики можуть бути дані у своєму прояві, тобто у тих чи інших діях, вчинках людини, у той же час діяльнісні характеристики можуть витлумачуватися двояким чином: 1) як такі, що вказують на зовнішні характеристики і 2) такі, які є свідченням людської ментальності, тобто позначають внутрішні характеристики. Зовнішня і внутрішня характеристики людини знаходяться у тісному взаємозв'язку. Зовнішня характеристика може служити для позначення внутрішньої характеристики і служити засобом вираження внутрішньої характеристики. Наприклад, *siedzieć jak tabaka w rogu* *tówić jak ślepy o kolorach* можуть позначати в залежності від контексту як сталі риси характеру людини, так і її окремо взяті дії. Словник не подає нам таких контекстуальних прикладів, але є очевидним, що про людину можна сказати, що

вона сидить *tabaka w rogu*, бо вона взагалі є невігласом і нічого не розуміє. Проте, можлива й інша ситуація, коли людина просто не орієнтується в певному питанні, хоча при цьому є достатньо освіченою і розумною. Це ж саме можна сказати і про фразеологізм *mówić jak ślepy o kolorach*. Якщо така риса, як невігластво є для людини сталою і не залежить від ситуації, то її можна віднести до внутрішньої характеристики людини.

При визначенні внутрішньої форми того чи іншого звороту важливе місце займає опорне слово, на якому лежить основне смислове навантаження і на підставі якого базується образ. Для виявлення фразеологічного образу найважливіше значення має частиномовна приналежність певного фразеологізму. Хоча для утворення фразеологічних зворотів вживаються слова, що належать до різних частин мови, проте серед досліджуваних нами фразеологізмів основну масу складають іменникові і дієслівні звороти.

Іменниковими, або субстантивними, фразеологічними зворотами слід вважати лише такі, у яких головний компонент зберігає своє предметне значення і можливість змінюватися за відмінками.

Аналізуючи семантичну структуру польських фразем із загальним значенням ментальної діяльності людини, ми звернули увагу на те, що у субстантивних фразеологічних одиницях лексично-категоріальна приналежність їхнього опорного складника може бути досить різною, відповідно до чого різною виявляється їхня функція у вираженні цілісного значення фраземи, і характер її внутрішньої форми. Говорячи конкретно, нам вдалося виділити такі групи серед субстантивних фразеологічних зворотів: 1) фразеологізми, у яких головне слово метафорично позначає особу, а у прямому значенні є назвою тварини: *zwierz ludzki, dzika bestia, głupie ciele, chytry jak wąż, prosię nieskrobane*; 2) фраземи, головне слово яких – іменник, що метонімічно позначає особу, а у прямому значенні є назвою частини тіла: *miękkie serce, słaba ręka, przyjacielska dłoń, zakuta głowa, dobre serce*; 3) фразеологічні одиниці, що вживаються для характеристики людини, але головний компонент-іменник позначає неістоту, а саме, предмет чи абстрактне поняття: *ogień młodzieńczy, łagodny charakter, wiatr w polu, ciężki jak kłoda, słodki jak miód*; 4) фразеологічні звороти, у яких головний компонент-іменник позначає особу: *dziewczyna upadła, skończony człowiek, złota dziewczyna, człowiek płytki, rycerz spod ciemnej gwiazdy*; 5) фразеологізми, у яких головний компонент – міфологічна істота: *zły jak czort, diabeł wenecki, aniołek z różkami*. Значення внутрішніх рис ментальної характеристики людини може утворюватися шляхом метафоризації головного компонента (у групах, головний компонент яких – назва тварини, особи чи міфологічної істоти) або ж шляхом метонімізації (у групі зворотів, головний компонент яких є назвою частини тіла).

Поряд з іменниковими фразеологічними зворотами центральне місце у загальному пласті стійких словосполучень займають дієслівні фразеологічні одиниці. Умови творення дієслівних фразеологічних зворотів можуть бути різними. Семантичні зміни полягають у наступному: 1) у розширенні семантики вільного словосполучення, у результаті чого словосполучення набуває

переносного, образного значення, яке вказує не на будь-яку фізичну дію людини, а на її поведінку, риси характеру, ставлення до інших людей, тобто на його ментальні характеристики: *mieć grunt pod nogami, oddychać szeroką pierśią, zadzierać nos do góry*; 2) внаслідок утворення з вільних словосполучень, що позначали фізичні дії людей, пов'язані з їх стосунками: *zaglądać, zajrzeć (komu) do garnka, nie dać sobie w kaszę dmuchać*; 3) внаслідок перенесення значення словосполучення із більш вузького, професійного вживання у область широкого ужитку, пов'язаної із становленням внутрішньої характеристики людини: *trzymać rękę na pulsie* (з медичної справи), *dawać sobie większe tony* (з області музики), *odegrać odgrywać rolę nieczystą, sromotną* (з театральної діяльності); 4) у результаті вживання для позначень дій і поведінки людини словосполучень, що у своєму прямому значенні є назвами дій тварин, птахів чи комах: *mieć żółto w dziobku, bujać z kwiatka na kwiatek, komuś wyrastają rogi*; 5) внаслідок образного порівняння. У більшості випадків такі фразеологізми не мають омонімічних вільних словосполучень, оскільки сукупність компонентів фразеологізму суперечила б реальним співвідношенням предметів і явищ дійсності: *nie mieć własnej twarzy, trzymać nerwy w garści, krew kipi warem*. Окремо виділяємо порівняльні дієслівні фразеологічні одиниці, які мають у своєму складі вказівку на порівняння дії людини із назвою тварини, предмета чи особи: *orać jak wół, uczerpić się jak pijany płotu, coś sphywa po kim jak woda po gęsi*. Дія, зосереджена у дієслівних фразеологічних зворотах, є засобом вираження внутрішньої ментальної характеристики людини.

Фразеологічна система польської мови є важливим складовим елементом мовної картини світу, засобом її відтворення і водночас відображенням духу народу, його ментальності.

ЛІТЕРАТУРА

Воропаєва Г.С. Знаково-символічні системи культури та етнічна свідомість//Язык и культура. Третья международная конференция. Доклады. – К.: Наукова думка, 1994. – С.87-94.

Загальна психологія: Курс Лекцій. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 436 с.

Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М.: Просвещение, 1988.

Потебня О.О. Думка і мова//Естетика і поетика. – К.: Мистецтво, 1985.

Серебренников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. – М.: Наука, 1983. – 319 с.

Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – 242 с.

Grzegorzycykowa R. Pojęcie językowego obrazu świata//Językowy obraz świata. Praca zbiorowa pod red. J.Bartmińskiego. – Lublin, 1990. – S.41-51.